

مقایسه ساختار و اجزای ورودی بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاشان در دوره قاجار^۱

جواد قاضی^۲، دکتر سیداحمدرضا خضری^۳، دکتر عبدالکریم عطارزاده^۴

(دریافت مقاله: ۹۵/۰۷/۱۶ - پذیرش نهایی: ۹۵/۱۱/۰۵)

چکیده

در دوره قاجار، ورودی بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاشان دارای بخش‌هایی بوده است که در پلان اصلی آن طراحی شده و عمدتاً شامل جلوخان، سکو، در ورودی، سردر، هشتی، و دالان می‌شده است. در این بناها، ورودی‌ها، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اجزای ساختمانی، دارای شباهت‌ها و تفاوت‌هایی بوده‌اند که در نوع نگاه معماران و سازندگان بناها ریشه داشته است. از آنجا که مجموعه معماری سنتی مذهبی بیانگر هویت اسلامی است، بناهای مذهبی معمولاً در نگاه نخست، تأثیر معنوی بر بیننده می‌گذارند، اما در بناهای غیرمذهبی، عناصر بیشتر بر اساس کارکردشان تعریف می‌شوند. با این حال، در پژوهش حاضر روشن شده است که در ورودی بناهای غیرمذهبی کاشان نیز مفاهیمی دینی و سنتی مانند حفظ حرمت و درون‌گرایی، مورد توجه جدی معماران بوده است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ معماری اسلامی، بناهای غیرمذهبی، بناهای مذهبی، کاشان، ورودی بنا.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول، با عنوان «مقایسه عناصر و تزئینات معماری در بناهای مذهبی و غیرمذهبی در کاشان پس از استقرار صفویان تا پایان دوره قاجار» است که به‌راهنمایی و مشاوره نگارندگان دوم و سوم در دانشگاه تهران دفاع شده است.

Email: jghazi@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران؛

Email: akhezri@ut.ac.ir

۳. استاد گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران؛

Email: attarzadeh92@yahoo.com

۴. استادیار گروه هنرهای اسلامی دانشگاه سوره؛

A comparison of the structure and components of the entrance of religious and non-religious buildings of Kashan in Qājār Era

Javad Ghazi¹, Ahmad-Reza Khezri², Abd-al-Karim Attarzadeh³

(Received: 7 October 2016, Accepted: 24 January 2017)

Abstract

In every type of religious and non-religious buildings in Kashan during Qājār period, a certain elements have had essential effect on design and structure of architectures. The entrances of Kashan's both religious and non-religious buildings, in the Qājār period possess sections that have been designed in their main plans and mostly include forecourt (Jelokhan), platform (Sakkoo), the door of entrance, portal (Sardar), vestibule (Hashti) and corridor (Dalan). The entrances have similarities as well as differences that originate from their architects' and builders' viewpoints. Since the traditional religious architecture is indicative to the Islamic identity, religious buildings certainly have spiritual effect on their spectators at first glance. Hence, in designing the entrances of these buildings, the religious and traditional concepts and ideas have seriously been considered by their architects.

Keywords: Kashan, religious buildings, non-religious buildings, entrance, History of Islamic Architecture.

1. PhD student, University of Tehran,
2. Professor, University of Tehran,
3. Assistant professor, Soore University,

Email: jghazi@ut.ac.ir.
Email: akhezri@ut.ac.ir.
Email: attarzadeh92@yahoo.com.

مقدمه

در دوره قاجار در کاشان، آثار معماری مهمی در دو دسته بناهای مذهبی، شامل مساجد و بقاع متبرکه، و غیرمذهبی، شامل کاروانسراها، خانه‌ها، آب‌انبارها، و حمام‌ها، ساخته شد. در این بناها، عناصر معماری بنا به شرایطی فکری و محیطی ساخته شده‌اند که با مقایسه آن‌ها، می‌توان دریافت که این عناصر گاه، شباهتی تام یا یکدیگر داشته و گاه، با توجه به زمینه‌های فکری یا تغییر و تنوع کارکردها در آن‌ها، صورتی متفاوت می‌یابند. در همه این بناها، برای ربط فضاهای متفاوت باز و بسته، از واسطه‌هایی استفاده می‌شود تا آمادگی برای تغییر فضا ایجاد شود. این واسطه‌سازی تحت عنوان ورودی شناخته می‌شود. در معماری ایران، فضاهای ورودی اهمیت خاصی دارند و امکانات، شیوه زندگی، و خواسته سازندگان و کاربران بر تزئین و شکل این فضاها تأثیرگذار بوده است (محمدی، ۸۴). اهمیت این بخش از بناها تا حدی است که برخی بر آن‌اند که در معماری سنتی، به‌ویژه در شهرهایی که بافت پیوسته و درون‌گرا داشته‌اند، فضای ورودی بسیاری از بناها، مهم‌ترین بخش نمای بیرونی آن‌ها به شمار می‌آمده است (سلطان‌زاده، «روند شکل‌گیری معماری ایران»، ۱۲). به دلایل اعتقادی، از جمله حفظ حریم‌ها، معمولاً در همه بناهای ایرانی، برای دسترسی به داخل، نیاز است تا سلسله‌مراتب عرف‌های مرسوم حفظ شوند (طایفه، ۱۷۸) و به‌این ترتیب، ورودی‌ها معیاری برای شناخت هویت ساکنان بناها و نشان‌دهنده اقتدار و شخصیت سازندگان آن‌ها به‌شمار می‌روند. کارکرد ورودی بناها در معماری سنتی ایران، به‌ویژه در سه گونه شکست ریتم یک‌نواخت گذر، ایجاد گشایش فضایی و نیز ایجاد تنوع بصری جلوه می‌کند (محمدمرادی و امیرکبیریان، ۹۸). از بررسی مجموعه ورودی‌ها، می‌توان دریافت که شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان ورودی‌های بناهای مذهبی و غیرمذهبی وجود دارد که عوامل مذهبی و اقلیمی متفاوت و کارکردهای مختلف موجب آن‌ها بوده است. با توجه به نبود پژوهش مستقل درباره ورودی‌های بناهای مربوط به عصر قاجار در شهر کاشان و مقایسه عناصر موجود در آن‌ها، پژوهش حاضر با بررسی هر یک از اجزای ورودی در بناهای مذهبی و غیرمذهبی این شهر، به واکاوی این شباهت‌ها و تفاوت‌ها می‌پردازد. روش مورد استفاده در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی بوده و بعد از گردآوری داده‌ها و اطلاعات موجود در منابع و مراجع مختلف، با تکیه بر شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی، تلاش شده است تا موضوع پژوهش شرح و بسط داده شود.

پیشینه پژوهش

تاکنون درباره موضوع پژوهش حاضر تحقیق مستقلی انجام نشده است. البته درباره ورودی‌های بناهای سنتی آثاری نوشته شده که در آن‌ها به جزئیاتی از این عنصر ساختمانی پرداخته شده است؛ از جمله کتاب‌های *فضاهای ورودی خانه‌های تهران قدیم*، تألیف حسین سلطان‌زاده، و *نگاهی به نقوش سردر ورودی‌های تهران در دوره قاجار*، از رضا محمدی، که در آن‌ها انواع ورودی‌ها و ویژگی‌های هر یک از آن‌ها ذکر شده است. در مقاله «ورودی مساجد»، تألیف جلال یشمی، نیز به صورت کلی و البته موجز، ورودی بناهای مساجد بررسی شده است. در آثاری درباره بناهای کاشان، از جمله کتاب‌های *تزیینات معماری خانه بروجردی‌های کاشان*، تألیف منوچهر حمزه‌لو و *صد خانه صد پلان*، تألیف حسین فرخیار، و نیز در مدخل «آقابزرگ، مسجد و مدرسه» (تألیف علیرضا همایون‌پور) از *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، به جزئیاتی از ورودی‌های این بناها پرداخته شده است.

ورودی بناهای کاشان: ویژگی‌ها و شاخص‌ها

در معماری سنتی کاشان عصر قاجار، ورودی ساختمان‌ها کاملاً مشخص و مستقل‌اند و به واسطه یک یا چند فضای دیگر با حیاط ارتباط دارند (گرچی مهلبانی، ۳۹). هر یک از ورودی‌های مساجد این دوره، دارای حجمی چشمگیرند و غالباً در جبهه‌های شرقی و غربی آن‌ها، رواق یا شبستان‌هایی کم‌عمق قرار دارد (سلطان‌زاده، همان، ۵۰۶). ورودی مساجد و بناهای مذهبی در نگرش معماران، مرز بیرون بنای مذهبی (به‌عنوان جهان مادی) و درون آن (به‌عنوان جهان معنوی) بوده است. از آنجا که ورودی‌های این دسته از بناها، محل ورود به عالم معنوی از عالم مادی‌اند، هویتی خاص یافته‌اند و گاه با فرورفتگی حجمی در متن و زمانی با تزیینات متفاوت یا با ارتفاع بلند متمایز شده‌اند (نجفی زیارانی، ۲۰۹). در مساجد، عناصر اتصال با بافت مجاورشان، برحسب موقعیت و کارکرد، متفاوت‌اند. در مساجدی که کارکرد آن‌ها تأمین مکانی برای ساکنان نمازگزار اطرافشان بوده است، ورودی مسجد واحد بوده و شخص پس از عبور از فضای غالباً بسته یا مجموعه فضاهای نیمه‌باز-نیمه‌بسته، وارد فضای مسجد می‌شده است. مساجدی که در مقیاس محله‌ای یا فرامحله‌ای محل رجوع بوده‌اند، علاوه بر ادای نماز، کارکردهای دیگری نیز داشته‌اند و معمولاً طرق دسترسی به فضای آن‌ها بیش از یک مدخل اتصالی بوده است. در چنین مساجدی، تنوع فضاهای مجاور هر یک از مسیرهای ورودی بر جذابیت آن‌ها می‌افزوده است (حبیبی و اطهری، ۷۰-۷۲). همچنین، از آنجا که ورودی

مسجد در معرض دید عموم قرار داشته است، می‌بایست تشخیص و برتری مسجد در جوار گذر یا میدان، نسبت به جداره و بافت اطراف، در هماهنگی با وحدت کل بنا، حفظ می‌شد (یشمی، ۶۸۵). محل ورود در مساجد ممکن بود در هر قسمتی قرار داشته باشد جز محراب یا راستای قبله، زیرا اگر ورودی در سمت قبله و مقابل صفوف نمازگزاران تعبیه می‌شد، ممکن بود موجب تشویش خاطر آنان شود (شکاری نیری، ۲۴۴). مساجد علاوه بر ورودی اصلی، ورودی‌های فرعی دیگری هم داشته‌اند، چراکه رفت‌وآمدهای مؤمنان موجب حیات و رونق آن‌ها می‌شده است.

در کاشان عصر قاجار، وجود ورودی‌های متعدد در ساختمان‌های پرفرت‌وآمد غیرمذهبی نیز دیده می‌شود. در تیمچه‌ها و کاروان‌سراها، فضاهای ورودی معمولاً در امتداد یکی از محورهای تقارن بنا و در وسط یکی از اضلاع یا گوشه‌های آن قرار داشته است. ورودی‌ها به‌گونه‌ای بود که مردم از کوتاه‌ترین مسیر و مستقیماً وارد بنا می‌شدند. در این‌گونه بناها، سهولت ورود و دسترسی به بنا اهمیت داشت و معمولاً ورودی و بخشی از فضای درونی بنا مستقیماً از بیرون دیده می‌شد (سلطان‌زاده، فضاهای ورودی...، ۱). نماهای ورودی کاروان‌سراها هم، به‌تبعیت از نمای کلی آن‌ها، تاحدودی ساده است (اهری، ۵۲۸). در خانه‌ها، رعایت احترام بیت و حریم خانه ایجاد می‌کرد که هیچ تازه‌واردی یک‌دفعه و ناگهانی با فضای داخل خانه مواجه نشود. به‌علاوه، برای مراجعانی که مجاز نبودند از داخل هشتی جلوتر بیایند، به هیچ نحو امکان مشاهده فضای داخل خانه وجود نداشت (امینیان آرانی، ۲۵۹). درواقع، حفظ حرمت و حجاب خانه ایجاد می‌کرد که هر تازه‌واردی به‌محض ورود، به همه فضاهای خانه اشراف پیدا نکند. مهمان ابتدا از جلوخان، وارد هشتی می‌شد و سپس از دالان عبور می‌کرد. در این فاصله، صاحب‌خانه، متناسب با درجه صمیمیت و قرابت مراجعه‌کننده، وی را راهنمایی می‌کرد و او را می‌پذیرفت. علاوه بر این کارکرد، در اقلیم گرم و خشک کاشان، فضاهای ورودی خانه‌های سنتی نقش مهمی در تعدیل حرارتی فضای اصلی داشته‌اند.^۱ خانه‌های سنتی کاشان عموماً چند حیاط داشته‌اند و طبیعی است در خانه‌هایی با چند حیاط، ورودی‌های متعددی هم برای هر یک از حیاط‌ها وجود داشته باشد (فرخ‌یار، صد خانه، ۴۲).

به‌رغم سادگی دیوارها، نمای ورودی بسیاری از خانه‌های تاریخی کاشان به انواع

۱. برای مطالعه بیشتر، نک: مقاله مهدی‌زاده و دیگران، با عنوان «تأثیر وجود پیش‌ورودی بر رفتار حرارتی فضای اصلی در اقلیم گرم و خشک (بررسی خانه‌های یزد)». این مقاله، که درباره خانه‌های یزد است، در بررسی ابنیه کاشان نیز سودمند است.

تزیینات گچی و آجری، کاشی‌ها، نقاشی‌ها و... مزین بوده‌اند. ورودی آب‌انبارها، به‌علت کوچکی و سر بسته بودن ساختمان آن‌ها، نسبت به بناهای دیگر، به‌ویژه بناهای مذهبی، شکوه کم‌تری داشته است. به‌علاوه، ورودی آب‌انبارها، در مقایسه با ورودی بناهای دیگر، اختلاف سطح بسیار زیادی با مجموعه ساختمان داشته است. حمام‌ها نیز ورودی مجزایی داشته‌اند که عناصر مختلف ورودی را در خود جای می‌داده‌اند؛ از جمله در حمام خان، که در راسته بازار قرار دارد، فضاهای ورودی، شامل سردر، هشتی، سربینه، و میان‌در در امتداد هم ساخته شده‌اند و برخلاف حمام‌های دیگر، تغییر زاویه و شکست در آن وجود نداشته است.

ورودی‌های عموم بناهای مهم کاشان، که در این متن بررسی شده‌اند (نک: جداول ۱ و ۲)، دارای اجزایی‌اند که هر یک را باید جداگانه بررسی کرد. با دقت در این اجزا، شباهت‌ها و تفاوت‌های ورودی‌های ابنیه مذهبی و غیرمذهبی را می‌توان دریافت. ورودی‌ها چه ساده باشند و چه پیچیده، معمولاً از اصول ساخت خاصی پیروی می‌کنند و شامل جلوخان، سکو، سردر، در ورودی، هشتی و دالان می‌شوند.

وجوه تشابه و تمایز عنصر جلوخان بناها

جلوخان فضایی بوده است به‌شکل یک میدانچه که جلوی سردر قرار داشته و به‌عنوان فضای ورود، مکث، یا تجمع استفاده می‌شده است (گنجنامه، ۷۲/۱۸). بیشتر ساختمان‌های بنا به این عنصر مرتبط می‌شدند (پیرنیا، آشنایی با معماری، ۴۷). جلوخان به‌واسطه پسر رفتگی و جدایی از بناهای اطراف یا اختلاف سطحی که به‌وسیله پله ایجاد می‌شد، متمایز می‌شده است.

در مساجد، جلوخان، علاوه بر جذابیت فضا، باعث مکث و تأمل در بیننده می‌شد. در بسیاری از مساجد کاشان، سعی شده است بیننده از همان هنگام حضور در جلوخان، تصویری مبهم از صحن مسجد ببیند (یشمی، ۶۸۲-۶۸۳). جلوخان در برخی از بناهای غیرمذهبی کاشان، از جمله باغ‌شاه فین و خانه‌ها و حمام‌ها، محل قرار گرفتن کالسکه و دیگر وسایل نقلیه بوده و به معماری آن اهمیت چندانی داده نشده است (شمس، ۵۷).

در آب‌انبارهای دوره قاجار، بر خلاف آب‌انبارهای عصر صفوی، جلوخان از اجزای معماری به شمار می‌رود (فرخیار، آب‌انبار، ۸۴-۸۵). جلوخان‌های آب‌انبارها، با توجه به موقعیت مکانی‌شان، طرح‌های متفاوتی داشته‌اند. جلوخان بعضی از آب‌انبارها جزو معبر آن‌ها بوده است. جلوخان آب‌انبار حاج صباغ از نمونه‌های جالب این نوع است. جلوی

ورودی برخی از این آب‌انبارها که در گذرها و بازارهای پررفت‌وآمد ساخته شده و فاقد جلوخان بوده‌اند، صفه‌ای احداث شده تا رهگذران، ناگهانی به آب‌انبار سقوط نکنند. در برخی دیگر، جلوی ورودی، چهارطاقی ساخته‌اند. همچنین در برخی آب‌انبارهای کاشان، جلوخان‌هایی ساخته شده که طراحی و کاربری‌شان بسیار هماهنگ بوده است. نمونه برجسته این نوع، آب‌انبار گذرنو است (همان، ۸۵).

جلوخان در خانه‌ها، نخستین توقفگاه مهمانان در ورود به خانه بوده و مهمانان در آنجا، با کوبیدن کوبه‌ها، صاحب‌خانه را از حضور خود آگاه می‌کرده‌اند. درواقع، جلوخان در خانه‌ها رابطی بوده است میان فضای بیرونی و هشتی و یکی از اجزایی بوده که با فاصله انداختن حضور مهمان، صاحب‌خانه را برای پذیرفتن او مهیا می‌کرده (تصاویر ۲ و ۳). جلوخان حمام‌ها نیز تشخص مضاعفی به ورودی زیبا و باشکوه این بناها می‌بخشیده‌اند (تصویر ۴). نمونه برجسته این نوع جلوخان‌ها، در حمام سلطان‌امیراحمد دیده می‌شود (تصویر ۹).

جایگاه سکو در بناهای مذهبی و غیرمذهبی

این تختگاه‌ها در فرورفتگی جلوخان و سردر بناها قرار داشته و در تابستان، سایه‌بانی برای افراد و در زمستان، چتری بر سر آنان بوده است. سکو را عموماً به‌صورت زوج، در دو سوی طاق ورودی می‌ساخته‌اند. درون هشتی‌ها نیز سکوهایی در نظر می‌گرفتند تا افراد، روی آن‌ها بنشینند.

در دو طرف جلوخان بیشتر مساجد کاشان در عهد قاجار دو سکو در اندازه‌های مختلف تعبیه شده است. در خانه‌ها، سکوهایی کناری ورودی، که پاخوره نام دارد، مکانی برای انتظار ارباب‌رجوع یا مهمان یا محلی برای نشستن و هم‌صحبتی همسایگان صاحب‌خانه در اوقات فراغت بوده است (پیرنیا، همان، ۱۵۹، تصاویر ۲ و ۳). اگر مالک خانه با نشستن کسی بر سکوی خانه‌اش مخالف بود، به خود حق می‌داد از نشستن و توقف او جلوگیری کند، اما درعین‌حال، اگر کسی می‌خواست برای مدت کوتاهی و برای رفع خستگی یا در امان ماندن از باران و موارد دیگر، در آنجا توقف کند، نیازی به اجازه گرفتن از صاحب‌خانه نداشت و رفتار او تجاوز به حریم خانه محسوب نمی‌شد (سلطان‌زاده، *بازارهای ایرانی*، ۱۳). سکوهایی خانه‌ها با فاصله کمی از معبر اصلی (کوچه) عقب نشسته و با آجر ساخته می‌شده‌اند. سطح نهایی رویی برخی از آن‌ها، مانند مساجد، یک قطعه سنگ یک‌پارچه بوده که جزء لاینفک ورودی خانه‌ها محسوب می‌شده

است.^۱ در دو سوی ورودی اغلب آب‌انبارها نیز، سکوهای سنگی پهنی قرار داشت که علاوه بر استراحت مراجعان در این محل، پیوند فضای باز محل و سردر کارکرد دیگر آن بوده است. تقریباً همه آب‌انبارهای کاشان دارای سکوهای سنگی و آجری در محل سردر بوده‌اند. در حمام‌ها، علاوه بر ورودی، در قسمت‌های دیگر نیز، سکوهایی برای نشستن افراد و قراردادن وسایل تعبیه می‌شد (تصاویر ۴ و ۹).

در ورودی و جایگاه آن در انواع بناها

در ورودی بنا یکی از عناصر مهم فضای ورودی است که کارکرد اصلی آن، ارتباط فضاهای بیرون و درون بنا است (حمزه‌لو، ۱۱۲؛ سلطان‌زاده، *فضاهای وروری*، ۱۱). در، با ایجاد عامل مکث یا با عقب‌نشینی از معبر عمومی، عنصری شاخص در بناهای مذهبی و غیرمذهبی است (محمدمرادی، ۱۴). درها در معماری سنتی، درون اجزای ساختمان نیز به کار می‌رفته است. نوع ساخت، چوب، کوبه، و تزیینات درهای درونی با درهای ورودی اصلی متفاوت بوده و این درها معمولاً ظریف‌تر و گاه، با تزیینات بیشتر، ساخته می‌شدند. درهای ورودی اجزای مختلفی داشته‌اند (نک: پیرنیا، *آشنایی با معماری*، ۳۵۱-۳۵۲) و جنس آن‌ها عمدتاً از چوب گردو و شکلشان مستطیل بوده است (حمزه‌لو، ۱۱۲). درهای سنتی در کاشان دارای کوبه‌های مجزای زنانه و مردانه بوده است. برخی وجود کوبه‌های مجزا را، که بیشتر در بناهای غیرمذهبی، به‌ویژه خانه‌ها، رواج داشته است، نشانه‌ای از درون‌گرایی در معماری این شهر قلمداد کرده‌اند (پیرنیا، *سبک‌شناسی معماری ایران*، ۳۶). عموم درهای بناهای مذهبی کاشان دولنگه‌اند و گل‌میخ‌های فلزی مزین و دو کوبه مجزا دارند. درهای ابنیه غیرمذهبی این شهر نیز، تفاوت چندانی با درهای بناهای مذهبی ندارند (تصویر ۵).

در کاروان‌سراها، استحکام درها اهمیت داشته است. درهای کاروان‌سراها شب‌ها بسته می‌شد (سیمز، ۹۰). اگرچه در این بناهای عمومی، به‌تبع فضای ورودی، درها بزرگ و قطور بوده‌اند، در خانه‌ها در ابعادی متناسب با قد انسان ساخته می‌شده است (سلطان‌زاده، *فضاهای ورودی*، ۱۲). درهای ورودی خانه‌های کاشان دولنگه و از جنس چوب گردو بوده و روی یک پاشنه‌سنگی می‌چرخیده و کوبه‌های متمایز زنانه و مردانه داشته‌اند. نوع در آب‌انبارها متفاوت بوده است، زیرا این مکان‌ها وسایل و اشیای گران‌قیمتی

۱. ظاهراً سکوهای مردان و زنان جدا بود و این، نشانه دیگری از عنصر درون‌گرایی در معماری ایران است (نک: پیرنیا، *سبک‌شناسی معماری ایران*، ۳۶).

نداشته‌اند و در همه ساعات شبانه‌روز، محل مراجعه بوده‌اند. بسیاری از آب‌انبارها هم در ابتدا در ورودی نداشته‌اند و برای برخی، بنا به دلایلی، در ادوار بعد از ساختشان، در گذاشته شده است. در حمام‌ها نیز کمابیش مانند در خانه‌ها طراحی و ساخته می‌شده است.

سردر بناها و وجوه تشابه و تمایز آنها

برخی بر آن‌اند که سردر محل امضای معمار بناست و سردر خوش‌ساخت به بیننده نشان می‌دهد درون بنا نیز شایسته و فاخر ساخته شده است (وزیری، ۲۲). سردرهای ابنیه سنتی کاشان سطوحی صاف نیستند؛ معمولاً از راست و چپ در ورودی، دو قسمت ستون‌مانند بیرون زده که در ورودی را نسبت به بدنه جانبی، فرورفته می‌کند، تا حدی که فرد در حال انتظار در ورودی، می‌تواند از جریان تردد کوچک کنار بماند و سایه مختصر حاصل از این ساختار نیز شخص را در مقابل نور شدید و باران حفظ می‌کند.^۱

سردرهای بناهای مذهبی اهمیت و عظمت آن‌ها را می‌رساندند و سعی بر آن بوده تا وسیع‌تر، مرتفع‌تر، وزین‌تر، و با تزیینات هرچه‌بیشتر ساخته شوند. پیش‌روی سردر، بسته به میزان وسعت و ظرفیت بنا، در نظر گرفته می‌شد و گاه یک جفت مناره، جذابیت سردر این بناها را تکمیل می‌کرد. در بناهای غیرمذهبی کاشان دوره قاجار، سردرها متفاوت با سردرهای ابنیه مذهبی بوده‌اند. برای نمونه، سردر کاروان‌سراهای کاشان ساده بوده و عظمت و تزیینات نازل و اندکی داشته‌اند.

در خانه‌ها، سردر، نخستین عنصر ورودی خانه بوده و فضایی پدید می‌آورده که با قاب‌بندی متمایز نسبت به سطح دیوار، عقب‌نشینی نسبت به معبر، و سکوهایی دو طرف در، از سطح بیرون تمایز می‌یافته است (تصاویر ۲ و ۳). از ویژگی‌های سردر خانه‌های مورد بررسی آن است که ارتفاعشان برابر با ارتفاع دیوار کاهگل مجاور یا کم‌تر از آن بوده است (فرخیار، صد خانه، ۴۲۵). نمای سردر، بسته به وضع مالی مالک خانه، تزییناتی متفاوت داشته، ولی در همه ازاره‌ها، سکوها، و قاب سردرها از آجر استفاده شده و سقف‌ها و بدنه‌ها با گچ و کاهگل اندودکاری شده‌اند (همان‌جا). بین سردر خانه‌ها، از لحاظ ارتفاع، تفاوت چندانی وجود نداشته، ولی معمولاً خانه‌هایی که درون آراسته‌تری داشته‌اند، دارای ورودی پرتزیین‌تری هم بوده‌اند.

در آب‌انبارها، سردر چشم‌گیرترین واحد تزیینی و نماسازی به شمار می‌رفته است.

۱. تورفتگی و پوشش آن را در اصطلاح، «کنه» می‌نامیدند (پیرنیا، آشنایی با معماری، ۱۵۹).

اندازه سردرهای آب‌انبارها، بسته به بزرگی منبع و چگونگی موقعیت آن در بافت مجموعه، متفاوت بوده است، ولی معمولاً سردرهای آب‌انبارها نسبت به بناهای مجاور ارتفاع بسیار زیادتر و حجم چشم‌گیرتری داشته‌اند (ورجاوند، ۱۵۷). ارتفاع سردر آب‌انبارهای کاشان بسیار متنوع است، به طوری که از یک متر پایین‌تر از سطح زمین تا هشت متر بالاتر از آن متغیر است (فرخیار، آب‌انبار، ۲۱۲). سردرهای آب‌انبارها، برای اینکه سرگیر نباشند، نسبت به شروع راه‌پله، کمی عقب‌تر بنا می‌شده‌اند. در دو طرف سردرها، معمولاً سکوهایی سنگی قرار داشته که در کنار فضای باز مقابل سردر، جایگاه مناسبی برای گردهم‌آیی مردم محل بوده است. سردرهای آب‌انبارها معمولاً دارای قوس بزرگ میانی بوده‌اند و در برخی از آن‌ها، پوشش نیم‌طاقی زیبایی هم وجود داشته که شکل خاصی به بنا می‌بخشیده است. سعی بر آن بوده است تا برابر سردر آب‌انبارها، فضایی باز باشد. حتی برخی آب‌انبارها که در بافت بازارها ساخته شده‌اند از پیش‌پای بزرگی برخوردار بوده‌اند و به این ترتیب، در بافت بازار نیز، کوشش می‌شده این فضای باز برابر سردر آب‌انبار وجود داشته باشد. برای جلوه بیشتر سردر آب‌انبارها در مسیرهای سقف‌دار، بازارها و گذرهای سرپوشیده را بدون سقف ساخته‌اند (ورجاوند، ۱۵۷). طراحی سردر ورودی اغلب آب‌انبارهای عصر قاجار باشکوه و آراسته به انواع تزیینات بوده است. سردرهای آب‌انبارهای حاج‌صباغ و گذرنو نمونه‌های برجسته‌ای از این نوع هستند (فرخیار، آب‌انبار، ۸۴). اندازه سردر آب‌انبارها، که چشم‌گیرترین قسمت این بناها هستند، به بزرگی منبع و چگونگی موقعیت آن‌ها بستگی داشته است؛ هر آب‌انباری که حجم آب‌گیری بیشتری داشته یا در مکان‌ها و محلات شریف‌تر بوده، سردری رفیع‌تر داشته و برعکس، آب‌انبارهای کم‌حجم و آن‌هایی که در مکان‌های پرت بنا شده بوده‌اند، سردرهای کوچک‌تر و بی‌پیرایه‌تری داشته‌اند (همان، ۱۵۲). سردر حمام‌ها هم ممکن بود ساده یا پرنقش ساخته شود؛ سردر حمام‌ها گاه با آجر و کاشی و سنگ، و گاه بسیار ساده و فقط با اندودی از گچ آرایش می‌شده است (فخار تهرانی، ۱۷۱، تصویر ۹).

تفاوت‌ها و شباهت‌های هشتی‌های ورودی بناها

بعد از سردر، فضای هشتی یا کریاس قرار داشته که مانع دید افراد غریبه به داخل ساختمان می‌شده است. هشتی، به‌عنوان فضای تقسیم‌کننده مسیر، از انواع شاخص فضاهای واسط برای رسیدن به فضای ساختمان بوده است و معمولاً باعث شکستن زاویه دید، تنوع بصری از طریق پیچ‌وخم‌های مناسب، و اختلاف سطح می‌شده و پوشش‌ها،

تزیینات، طاق‌نماها، نورگیر، و کف‌سازی متفاوتی داشته است (محمدمرادی، ۱۱۶). ایجاد مکث، تقسیم فضایی، و ایجاد فضایی برای انتظار از کارکردهای جالب این عنصر است (پیرنیا، *آشنایی با معماری*، ۱۶). در معماری سنتی مناطق گرم‌سیری، مانند کاشان، برای ورود به فضای داخلی ساختمان یک فضای فیلتر کاهنده گرما و نور شدید بیرون وجود داشته است. در کاشان، هشتی‌ها چنین کارکردی داشته‌اند. گاهی در دو طرف هشتی‌ها، قبل از ورود به ایوان و حیاط، فضاهای گودی به‌صورت طاقچه یا اتاق ساخته می‌شد که کاربردهای گوناگونی داشت (نک: آیوازبان، ۵۹۱-۵۹۲). از آنجا که هشتی، نخستین محلی بود که بعد از سردر، به چشم بیننده می‌آمد، سعی می‌شد به انواع تزیینات مزین شود.

در ابنیه مذهبی کاشان، هشتی نخستین فضای واسطه‌ای میان در ورودی و حیاط بود که اجزای آن معمولاً شامل یک درگاه مشبک روبه‌حیاط، دهانه دالان و سنگاب، و گاه، یک یا چند اتاق می‌شد. هشتی‌های ابنیه مذهبی به‌نوعی باعث رعایت حرمت و تقدس بنا می‌شدند؛ به‌طوری که فرد به‌محض حضور در بنا، مستقیم و بی‌مقدمه با بنای مقدس و قبله مواجه نمی‌شد (یشمی، ۶۹۱-۶۹۲، تصویر ۶). این امر در دیگر ابنیه مذهبی هشتی‌دار کاشان نیز رعایت شده است (تصویر ۱). در هشتی‌های مساجد کاشان، حجره‌هایی برای اسکان خادمان ساخته شده بود. از هشتی ورودی مسجد می‌شد ایوان و گنبد و سایر اجزای جبهه جنوبی حیاط را نظاره کرد. معمولاً هشتی مسجد با دو ایوانچه به ایوان شمالی و از طریق دو دهلیز به صحن طبقه بالای مسجد راه می‌یافت.

هشتی‌های برخی از بناهای غیرمذهبی کاشان، نسبت به هشتی‌های بناهای مذهبی، پرنقش‌وترزین‌تر بودند. به‌علاوه، بر خلاف بناهای مذهبی، در بناهای غیرمذهبی، هشتی‌ها کاملاً بسته بودند. در کاروان‌سراها، حد فاصل در چوبی بزرگ و فضای بیرون، یک هشتی قرار داشت که گاه با تزییناتی اندک مزین شده بود. اغلب خانه‌های مهم تاریخی کاشان نیز بعد از سردر اصلی ورودی، دارای فضای هشتی بودند. به‌طور کلی، در خانه‌های تاریخی، هشتی محل انتظار مهمان یا افراد تازه‌وارد بود (امینیان آرانی، ۲۵۹). برای ورود به همه خانه‌های قدیمی کاشان، رهگذر می‌بایست از هشتی و سپس دالان عبور می‌کرد تا به حیاط خانه برسد. به‌طور معمول، هشتی خانه‌ها از کف کوچه گودتر و از حیاط خانه مرتفع‌تر بودند و این به آن علت بود که از ورود جریان شدید هوا و باد به داخل حیاط جلوگیری کنند (خانه‌بروردی کاشان، ۲۵-۲۶). برخی آب‌انبارهای کاشان، پس از سردر ورودی، دارای یک هشتی بودند که به‌نوعی جلوخان ورودی آن‌ها به شمار می‌رفت. هشتی‌ها در اغلب حمام‌های کاشان هم تعبیه شده بودند. هشتی‌های حمام‌ها عموماً سقف‌هایی کوتاه داشتند و

از درون هیچ روزنه‌ای به درون حمام نداشتند و رابط آن‌ها با سربینه، دالان‌هایی تو در تو بود. در برخی از حمام‌ها فضای هشتی مخصوص نوکرها و خدمه بوده است (سیرو، ۲۳۸).

ویژگی‌های دالان‌ها در بناهای مذهبی و غیرمذهبی

دالان، فضایی ارتباطی است که غالباً در معماری، به‌شکلی خطی، نقش رابط بین فضای بیرونی و فضای درونی ساختمان را دارد و در مواردی، اجزای درونی ساختمان را نیز به هم ربط می‌دهد (پیرنیا، آشنایی با معماری، ۱۶۱؛ سلطان‌زاده، بازارهای ایرانی، ۶۶). در مساجد و بقاع نیز، همانند بناهای غیرمذهبی، آخرین مرحله رسیدن به درون بنا عبور از دهلیز یا دالان بود. دالان‌ها که معمولاً طویل‌اند، در مساجد می‌توانند باعث انطباق پلان بر محور قبله هم بشوند. در مسیر این راهروی شیب‌دار، درگاه‌هایی باز می‌شده است که با چند پله به سقف شبستان زمستانی راه می‌یافته‌اند. معمولاً در میانه دالان‌های مسجد، یک قسمت سرگشاده به‌صورت حیاط تعبیه شده بود که وجود طاق‌نماهای عمیق در دو طرف آن (نک: همایون‌فر، ۴۵۳)، شکوه بسیاری به آن می‌بخشید.

در انواعی از بناهای غیرمذهبی نیز، دالان‌ها نقش واسطه‌ای میان هشتی و حیاط را حفظ کرده‌اند. این نقش واسطه‌ای دالان‌ها به‌ویژه در کاروان‌سراها مشهود است. دالان‌های کاروان‌سراها، گاه در نقش راهروهای ارتباط‌دهنده حجره‌ها در طبقات فوقانی ظاهر می‌شوند که نمونه آن در کاروان‌سرای گمرک دیده می‌شود (تصویر ۸). دالان‌های خانه‌ها هم نقش مهمی در درون‌گرایی هرچه بیشتر بنا داشته‌اند. به‌عبارت‌دیگر، دالان‌ها و چرخش‌های آن‌ها برای جلوگیری از دید مستقیم به داخل خانه تعبیه می‌شدند. به‌علاوه، اختلاف سطح بیرون و حیاط از طریق دالان‌های طولانی حاصل می‌شد. در خانه‌ها، با توجه به اینکه حیاط در سطحی پایین قرار گرفته بود، دالان از یک طرف امکان دست‌یابی به سطح پائین‌تر را فراهم می‌کرد و از طرف دیگر، مانع دید مستقیم به حیاط می‌شد. هم‌چنین، دالان فضایی به وجود می‌آورد که مهمانان را به اتاق‌های مختلف و نزدیکان را به داخل حیاط مرکزی هدایت می‌کرد. مسیر طولانی دالان فرصت استقبال از میزبان یا در صورت لزوم، رعایت حجاب را برای اهل خانه فراهم می‌کرد. در حمام‌ها، دالان‌ها، که عموماً پریچ‌وخم بودند و در انتهای آن‌ها سربینه واقع شده بود، علاوه بر کارکردها دالان در بناهای دیگر، موجب حفظ بخار و گرمای درون حمام نیز می‌شدند. پیچ‌وخم‌های دالان‌های منتهی به سربینه در بسیاری از حمام‌های کاشان در دوره قاجار، علاوه بر حفظ گرما و بخار آب داخل حمام، باعث می‌شد تا شخص واردشونده، بدون اینکه داخل حمام در معرض دید قرار بگیرد، مسیردهی شود (فرخیار، بهشتی در حاشیه کویر، ۹۷، تصویر ۹).

نتیجه

رعایت مسائل مذهبی در معماری ورودی بناهای کاشان در تقسیم بنا به اندرونی و بیرونی و حفظ حریم زنان و مردان نامحرم، وجود هشتی و دالان و عدم دسترسی مستقیم افراد بیرونی به درون خانه، کوبه‌های مجزای زن و مرد روی درها، و نیز حفظ حقوق همسایگی با پرهیز از بلند ساختن دیوارهای خانه و مانع شدن از رسیدن نور به خانه‌های مجاور، نمود یافته است. مکان استقرار فضاهای ورودی نسبت به سایر فضاهای بنا و نحوه ترکیب آن با فضاهای ارتباطی، نظیر حیاط، متناسب با کاربرد آن بوده است. برای نمونه، ورودی‌های تیمچه‌ها را به گونه‌ای می‌ساختند که دسترسی به آن‌ها آسان باشد، اما در برخی از بناهای مقدس، فضای ورودی به گونه‌ای تعبیه می‌شد که مردم مستقیم و یک‌باره وارد بنا نشوند، بلکه بعد از ورود به هشتی و مشاهده بخش محدودی از فضای داخلی بنا، به یکی از دالان‌ها و بعد از آن، به حیاط و سایر فضاهای درونی ساختمان رهنمون می‌شدند. در بناهای غیرمذهبی هم، عمدتاً وجود ورودی‌های پیچ‌درپیچ به بیننده بیرونی اجازه نمی‌داد فضای داخلی بنا را مستقیم ببیند و این می‌تواند نشانه‌ای از درون‌گرایی معماری در بناهای غیرمذهبی کاشان قلمداد شود. در واقع، به‌استثنای تیمچه‌ها، بین بیرون و درون بناهای غیرمذهبی انفصال کاملی برقرار بود. در بناهای مذهبی، این انفصال نسبی بود و بیننده می‌توانست از بیرون ورودی، تقریباً همه عناصر مهم درون بنا را بنگرد.

درهای ابنیه غیرمذهبی عمدتاً به دلیل تناسب با سردر بنا، کوتاه‌تر از درهای بناهای مذهبی ساخته شده‌اند، زیرا سردرهای بناهای غیرمذهبی نسبت به بناهای مذهبی ساختاری ساده‌تر و ارتفاعی کم‌تر داشته‌اند. هشتی، به دلیل کارکردهای خاص خود، از جمله جلوگیری از نفوذ باد و گردباد کوچک به حیاط، و همچنین ایجاد مانع و وقفه بین فضای بیرونی و درونی بنا، در بناهای مذهبی و غیرمذهبی به کار رفته است. هشتی بناهای مذهبی هم‌سطح بیرون ورودی ساخته شده‌اند، ولی در بیشتر بناهای غیرمذهبی، گودتر از سطح کوچک‌اند. در دو طرف ورودی اغلب بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاشان، سکوهایی قرار دارد که محل نشستن افراد منتظر یا عابران بوده است. قرینه‌سازی نیز شیوه‌ای رایج و از نقاط اشتراک بناهای مذهبی و غیرمذهبی در کاشان بوده است. در عموم بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاشان، هیچ فضایی را نمی‌توان به صورت مستقل و به‌تنهایی تعریف کرد و به‌عبارت‌دیگر، همه عناصر معماری این شهر، در عین استقلال کارکردی، با عناصر دیگر، و در کل، با مجموعه بنا عمیقاً پیوسته‌اند و این پیوستگی معلول عوامل متعددی، نظیر مذهب و اقلیم بوده است.

جدول (۱) ورودی بناهای کاشان در دوره قاجار و اجزای آن

نام بنا	نوع بنا	جلوخان	سکو	درورودی	کوبه	سردر	نوع هشتی	دالان
مسجد سلطانی	مذهبی	*	دو عدد سنگی	*	*	*	نیمه باز	دو باب
مسجد آقابزرگ	مذهبی	*	دو عدد سنگی	*	سرقه شده	*	نیمه باز	دو باب
شاهزاده ابراهیم	مذهبی	*	دو عدد آجری	*	*	*	نیمه باز	دو باب
حبیب بن موسی	مذهبی	*	—	*	—	*	—	—
سلطان امیر احمد	مذهبی	—	—	—	—	*	—	—
تیمچه امین الدوله	غیر مذهبی	—	—	*	*	*	—	—
تیمچه گمرک	غیر مذهبی	*	—	*	*	*	—	یک باب
خانه بروجردی	غیر مذهبی	*	دو عدد سنگی	*	*	*	بسته	یک باب
خانه طباطبایی	غیر مذهبی	*	دو عدد آجری	*	*	*	بسته	یک باب
خانه عباسیان	غیر مذهبی	*	دو عدد آجری	*	*	*	بسته	یک باب
خانه عامری‌ها	غیر مذهبی	*	—	*	*	*	بسته	یک باب
آبانبار صباغ	غیر مذهبی	*	دو عدد سنگی	—	—	*	—	—
آبانبار گذرنو	غیر مذهبی	*	—	—	—	*	—	—
آبانبار خان	غیر مذهبی	*	دو عدد سنگی	—	—	*	—	—
حمام خان	غیر مذهبی	*	دو عدد سنگی	*	*	*	بسته	یک باب
حمام سلطان میر احمد	غیر مذهبی	*	دو عدد آجری	*	*	*	بسته	یک باب

— : ندارد

* : دارد

جدول ۲) ویژگی‌ها و وجوه اشتراک اجزای ورودی بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاشان

ورودی	ویژگی‌های آن در بناهای مذهبی	ویژگی‌های آن در بناهای غیرمذهبی	وجوه اشتراک
جلوخان	- ارائه تصویری هرچند مبهم از درون بنا	- محل استقرار کالسکه و وسایل نقلیه دیگر در خانه‌ها و حمام‌ها - نبود جلوخان در آب‌انبارهای صفوی و وجود آن در آب‌انبارهای دوره قاجار - قرارگیری در سطحی پایین‌تر از معبر اصلی در حمام‌ها و آب‌انبارها	- تمایز از طریق پس‌رفتگی و جدایی از بناهای اطراف یا به‌واسطه اختلاف سطح حاصل از پله
سکو	- پوشش سنگی	- پوشش سنگی و آجری	- زوج بودن - کاربرد آن به‌عنوان استراحتگاه و پناهگاه در برابر آفتاب و نزولات جوی
در ورودی	- وجود کوبه‌های یکسان و مجزا - در عموم ساعات روز، باز بوده‌اند	- در بناهای عمومی، درهای عظیم و در بناهای خصوصی، عمدتاً درهای کوچک تعبیه شده - کوبه‌ها عمدتاً مجزا بوده - در آب‌انبارها وجود نداشته‌اند - در بناهایی چون کاروان‌سراها، خانه‌ها، و حمام‌ها عنصری اساسی و بسیار کاربردی برای حفظ حریم داخل بنا بوده‌اند	- کاربرد به‌عنوان شاخص بنا و فیلتر فضای درونی - اشتمالشان بر اجزایی چون لنگه‌های چوبی، دماغه، گل‌میخ‌ها، و کوبه‌ها
سردر	- عظمت و ارتفاعشان نسبت به بناهای مجاور - تقارن - تزیینات گوناگون	- عدم توجه به آن در برخی بناها نظیر کاروان‌سراها - عدم توجه به نمای خارجی در باغ‌شاه‌فین و خانه‌ها و بیشتر حمام‌ها - دیواره مساوی با دیوارهای مجاور یا کوتاه‌تر داشته‌اند - ساخت و ترکیب زیبای آن در آب‌انبارها و تزیینات مختلف در آن	- تعیین محل ورود به بنا - ایجاد تنوع در معبر - نسبت معمولاً یک‌به‌دوی عرض به تورفتگی سردر - سطح غیرصاف داشته‌اند

هشتی	- دارای اجزایی شامل یک درگاه مشبک روبه حیاط، دهانه دالان، سنگاب، و گاه، یک یا چند اتاق بوده است - موجب رعایت تقدس بنا می شده - امکان مشاهده تمام اجزای ساختمان از درون آن	- فضایی کاملاً بسته بوده و نور اندک آن به وسیله یک نورگیر تأمین می شده است - در خانه‌ها، از کف کوچه گودتر و از حیاط مرتفع تر بوده است	- شکست دید و تنوع بصری - ایجاد اختلاف سطح بین بیرون و درون بنا - ایجاد مکث و وقفه فضایی برای انتظار - تغییر مسیر ورودی به دو یا چند جهت - فضایی برای کاهش نور و گرما در منطقه گرم و خشک کاشان
دالان	- در مساجد، عامل انطباق پلان بر محور قبله بوده است - در برخی بناها، بخش‌های میانی دالان با حیاط از طریق پله مرتبط می شده - اتاق و سرسرا داشته	- عموماً تاریک و بدون هیچ ارتباطی با فضای بیرونی بوده - از دید مستقیم به داخل بنا جلوگیری می کرده - به میزبان، پس از ورود میهمان، فرصت می داده آماده شود	- عامل ارتباط بین فضاها، به ویژه بین ورودی و حیاط بوده - اختلاف سطح حیاط با کوچه را از طریق شیب (روبه پایین) رفع می کرده است

منابع

- آیوایان، سیمون، «نقش آجر در هویت معماری ایران»، در *معماری ایران: دوره اسلامی*، چاپ محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات اداره ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶ ش.
- امینیان آرنی، سیف‌الله، «خانه‌های قدیمی کاشان»، در *مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، جلد ۳، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۵ ش.
- اهری، زهرا، و سیدمحسن حبیبی، «زبان طراحی شهری در شهرهای کهن؛ عناصر و قواعد ترکیب نماهای شهری اصفهان»، در *مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، جلد ۴، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴ ش.
- پیرنیا، محمدکریم، *آشنایی با معماری اسلامی ایران (ساختمان‌های درون‌شهری و برون‌شهری)*، چاپ غلامحسین معماریان، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۷۱ ش.
- همو، *سبک‌شناسی معماری ایران*، چاپ غلامحسین معماریان، تهران: معمار، بی‌تا.
- حبیبی، سیدمحسن و زهرا اطهری، «معماری شهری مسجد در مکتب اصفهان؛ دستور زبان و واژگان»، در *مجموعه مقالات همایش معماری مسجد (گذشته، حال، آینده)*، جلد ۲، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، ۱۳۷۸ ش.
- حمزه‌لو، منوچهر، *تزیینات معماری خانه بروگردی‌های کاشان*، تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی پازینه، ۱۳۸۶ ش.

- خانه بروجردی کاشان، چاپ اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کاشان، کاشان: بی‌نا، ۱۳۸۰ ش.
- دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، مدخل «آقابزرگ، مسجد و مدرسه» (نوشته علیرضا همایون‌فر)، جلد ۱، تهران: انتشارات مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۷ ش.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۴). «روند شکل‌گیری معماری ایران، بررسی عوامل درونی و بیرونی»، در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد ۱، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴ ش.
- همو، فضاهای ورودی خانه‌های تهران قدیم، تهران: دفتر نشر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۶ ش.
- همو، بازارهای ایرانی، تهران: دفتر نشر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰ ش.
- سیرو، ماکسیم، کاروان‌سراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها، ترجمه عیسی بهنام، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، بی‌تا.
- سیمز، الینور، «تجارت و سیاحت: بازارها و کاروان‌سراها»، در معماری جهان اسلام: تاریخ و مفهوم اجتماعی آن، ویراسته جرج میشل، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی، ۱۳۸۰ ش.
- شکاری نیری، جواد، «تبیین ویژگی‌های معماری و خصوصیات کالبدی و هنر قدسی مساجد دوران اسلامی»، در مجموعه مقالات همایش معماری مسجد (گذشته، حال، آینده)، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، ۱۳۷۸ ش.
- شمس، صادق، جلوه‌هایی از هنر معماری ایران زمین، تهران: علم و دانش - نوآوران دانشگاه پارسه، ۱۳۸۹ ش.
- طایفه، احسان، ایده و خلاقیت در معماری ایران، تهران: مؤسسه پژوهشی علم معمار، ۱۳۹۰ ش.
- فخار تهرانی، فرهاد، «حمام‌ها»، در معماری ایران: دوره اسلامی، چاپ محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات اداره ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶ ش.
- فرخیار، حسین، بهشتی در حاشیه کویر، کاشان: مرسل، ۱۳۷۵ ش.
- همو، آب‌انبار، یادگاری از یادرفته (شهرستان‌های کاشان و آران و بیدگل)، قم: حلم، ۱۳۸۶ ش.
- همو، صد خانه صد پلان (ویژگی‌های معماری خانه‌های قدیمی در بافت‌های تاریخی، اقلیم گرم و خشک)، کاشان: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی کاشان، ۱۳۹۰ ش.
- گرچی مهلبانی، یوسف و دیگران، «ارزیابی معماری هم‌ساز با اقلیم در خانه‌های قدیمی کاشان»، آرمان‌شهر، ش ۷، صص ۳۱-۴۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۰.
- گنجنامه، فرهنگ آثار معماری ایران (دفتر هجدهم: حمام‌ها)، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده هنر و معماری، چاپ کامبیز حاجی حسینی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۳ ش.

محمدمرادی، اصغر و آتس سا امیر کبیریان، *معرفی تعدادی از ابنیه سنتی ایران و تحلیلی بر ویژگی‌های فضایی آن‌ها*، تهران: مؤسسه انتشارات صندوق تعاون سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۱ ش.

محمدی، رضا، «نگاهی به نقوش سردر ورودی‌های تهران در دوره قاجار»، در *گنجینه*، کتاب دوم، تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه، و نشر آثار هنری (متن)، ۱۳۷۹ ش.

مهدی‌زاده سراج، فاطمه و دیگران، «تأثیر وجود پیش‌ورودی بر رفتار حرارتی فضای اصلی در اقلیم گرم و خشک (بررسی خانه‌های یزد)»، *نشریه علمی و پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران*، ش ۸، صص ۱-۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۳.

نجفی زیارانی، سعید، «جستجویی برای دستیابی به مفاهیم در معماری اسلامی»، در *مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته، حال، آینده*، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، ۱۳۷۸ ش. ورجاوند، پرویز، «آب‌انبارها»، در *معماری ایران: دوره اسلامی*، چاپ محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات اداره ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶ ش.

وزیری، سعید، *آشنایی با زبان خاک و خشت معماری سنتی در ایران*، تهران: مولی، ۱۳۹۲ ش. یشمی، جلال، «ورودی مساجد»، در *مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته، حال، آینده*، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، ۱۳۷۸ ش.

تصویر ۲) ورودی خانه
بروجردی (مأخذ: آرشیو
نگارندگان)

تصویر ۱) ورودی بقعه
شاهزاده ابراهیم

تصویر ۴) ورودی حمام خان
(مأخذ: آرشیو نگارندگان)

تصویر ۳) ورودی خانه
طباطبایی (مأخذ: آرشیو
نگارندگان)

تصویر ۵) راست: در مسجد آقابزرگ پیش از به سرقت رفتن کوبه (مأخذ: مرکز اسناد اداره میراث فرهنگی کاشان)
چپ: در خانه بروجردی (مأخذ: آرشیو نگارندگان)

تصویر ۷) هشتی ورودی مسجد آقابزرگ از نمای درون مسجد

تصویر ۶) هشتی مسجد سلطانی

تصویر ۸) نمای بیرونی دالان ورودی کاروان‌سرای گمرک

(مأخذ: آرشیو نگارندگان)

تصویر ۹) اجزای ورودی حمام سلطان‌امیراحمد (مأخذ: آرشیو نگارندگان)